

УДК 911.5

ЖУКОВА Г.Е.

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИКОРИСТАННЯ ЛАНДШАФТІВ
ГЕРАКЛІЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА У ПЕРІОД АНТИЧНОСТІ
(IV СТ. ДО Н.Е. – II СТ. Н.Е.)**

Херсонес Таврійський має багатовікову аграрну історію. Особливий інтерес дослідників викликали перші сторіччя його існування: період формування хори і межування земель. Саме в цей період територію Гераклійського півострова освоювало населення грецької колонії, яке не підпадало під етно-культурні впливи інших народів. Це так званий “елліністичний” період існування Херсонеса Таврійського. Цією проблемою в різний час цікавилися і проводили дослідження такі вчені як В.Д. Блаватський, С.Ф. Стржелецький, А.Н. Щеглов, Г.М. Ніколаєнко й ін. [1, 5, 6, 7]. У рамках цієї проблеми залишається недостатньо розробленим питання про ступінь і характер впливу на розвиток ландшафтів господарської діяльності різних етно-культурних систем. Логічно припустити, що у період існування античного суспільства найбільший антропогенний вплив на ландшафти чинило сільськогосподарське освоєння території. Завданням даної роботи є з’ясування та детальне вивчення типів антропогенного впливу, якого зазнавали ландшафти у давні часи (наприклад, у добу

античності), а також аналіз досліджень, які були проведені раніше. Регіоном, на прикладі якого вирішується це завдання, є Гераклійський півострів в Криму.

Херсонес Таврійський розташовано на території сучасного Севастополя на мисі між Піщаною і Карантинною бухтами. Основна частина його займає верхнє плато, яке поступово підвищується від північного сходу до південно-заходу – від 10 до 30 м над рівнем моря, а з заходу і півдня - відокремлюється від материка балками. Знижена частина міста була невелика, розміщувалася на південно-східному виступі городища і являла собою укріплений порт (рис. 1).

На початку другої половини IV в. до н.е. Херсонес Таврійський перетворюється у велику територіальну державу. До цього часу відноситься організація більшої частини херсонеських земель у систему ділянок, розмежованих за єдиним принципом із застосуванням єдиної системи мір.

Необхідно відзначити, що при суцільному межуванні Гераклійського півострова території землеробських поселень більш раннього періоду були включені в систему ділянок таким чином, що не порушили строгу закономірність межування хори.

Основні земельні наділи знаходилися на Гераклійському півострові і території, що до нього прилягала. На розмежованій частині хори знаходилося не менше 260 будівель і трьох укріплених поселень (крім поселення на перешийку Маякового півострова, що представляє собою незалежне від Херсонеса місто – «старий» або «Страбонів Херсонес», що мав власну аграрну округу). Крім того, відомо декілька могильників і курганів античного часу, а також три некрополі елліністичного часу.

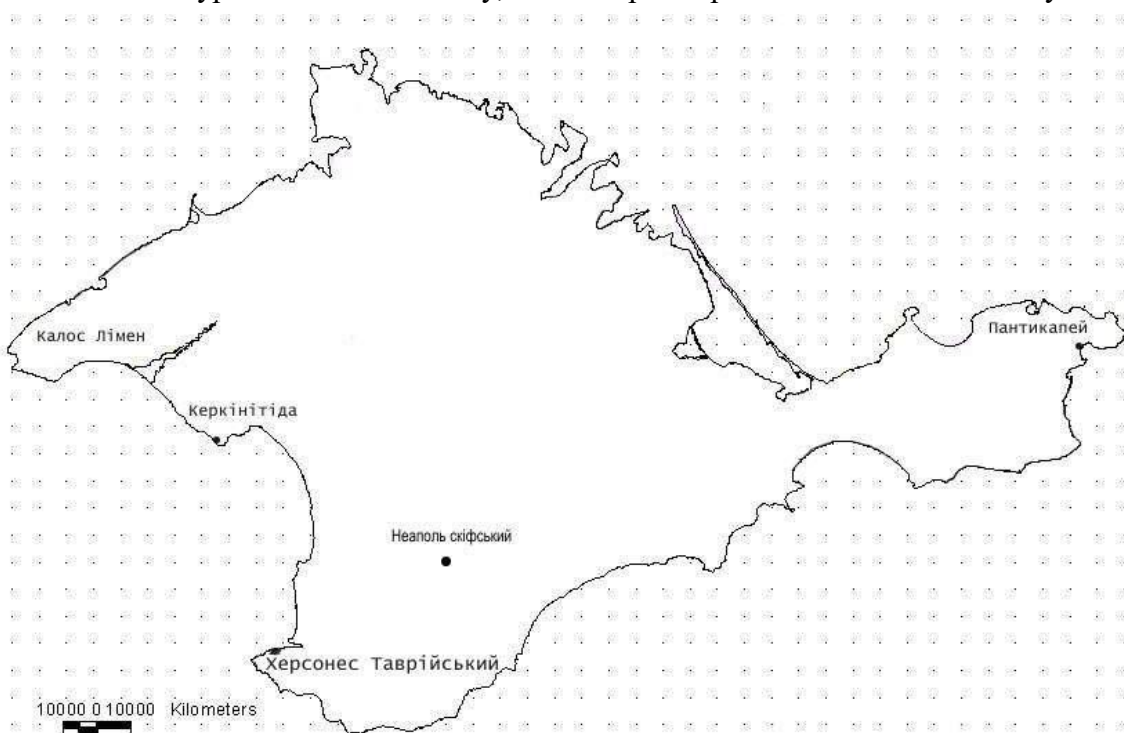

Рис. 1. Карта Криму у період античності

У просторовому відношенні приватні і суспільні землі, що склалися з теменів і пасовищних угідь, були єдиним масивом і відокремлювалися один від одного межовими стінами або дорогами.

Міська хора Херсонеса на Гераклійському півострові становила 97200 плетрів (близько 12 тис. га). В другій половині IV ст. до н.е. на території півострова було вже розмежовано 81 тис. плетрів землі (близько 10 тис. га) на 445 – 450 земельних ділянок,

розділених транспортними і межовими дорогами (рис. 2). В основному один наділ складав 36 плетрів. Але зустрічаються наділи площею в 32, 27, 24 і 18 плетрів [5].

Відповідно до традиції 10 % землі на хорі виділялася під священні ділянки (Щеглов А.Н., 1978). На херсонеській хорі це складало 8100 плетрів або 225 стандартних наділів. На думку Г.М. Ніколаєнко, священні ділянки розташовувалися на границях хори, а також серед земель громадян міста біля «великої херсонеської дороги», що з'єднувала Херсонес з укріпленим поселенням на перешийку Маякового півострова й у південній частині Гераклійського півострова, біля магістральної дороги, що веде до передбачуваного святилища біля верхів'я Мармурової балки. Разом з тим, існування на наділах некрополів і курганів елліністичного періоду свідчить, що в III – II ст.ст. до н.е. не вся розмежована земля використовувалася для вирощування сільськогосподарських культур. Імовірно, такі ділянки входили до складу суспільних, зокрема, сакральних земель. Також суспільні угіддя містили в собі і 1620 плетрів нерозмежованої землі в східній частині Гераклійського півострова [5].

Східна нерозмежована частина Гераклійського півострова була власністю херсонеської громади в античний період. У підніжжя Сапун-гори, обмежуючої Гераклійський півострів зі східної сторони, знаходився порт Ктенунт, а також розташовувалися дві гавані - Лімни й Авліта. Тут знаходилися грецькі і варварські поселення, що свідчить про інтенсивність використання району в економіці Херсонеса в IV - II ст. до н.е.

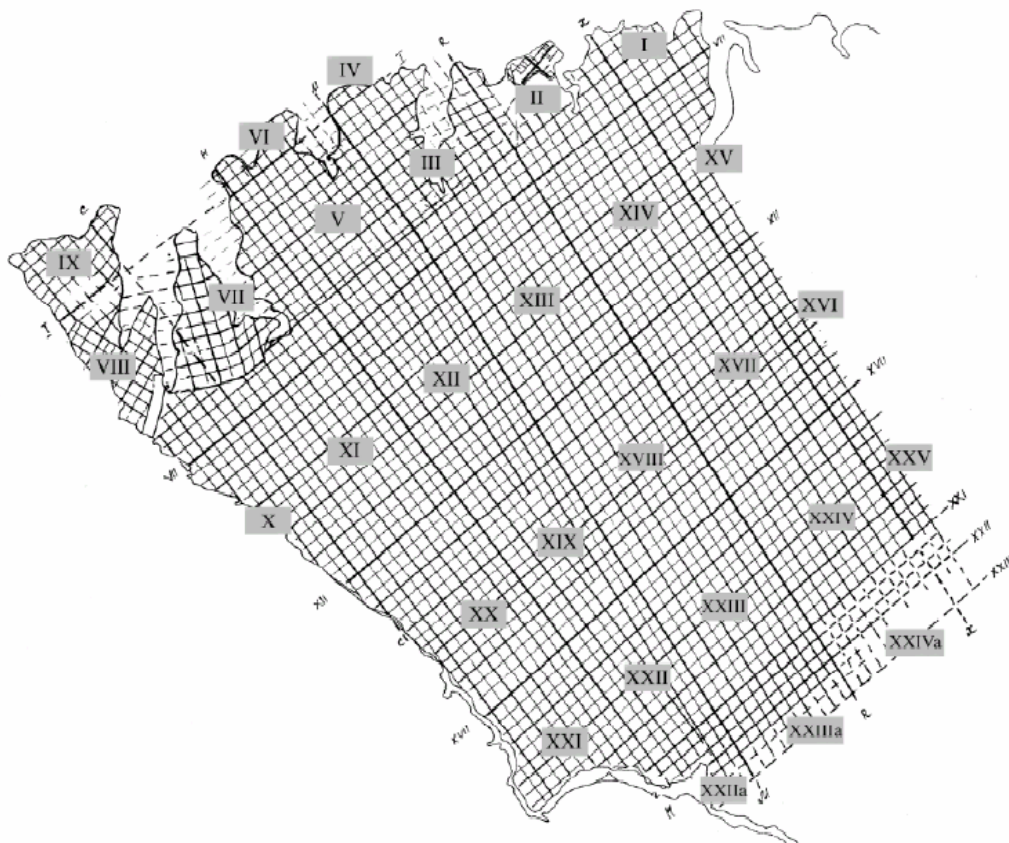

Рис. 2. Карта межування хори Гераклійського півострова (друга половина IV ст. до н.е.) (Ніколаєнко, 1999)

Вважають, що у володінні повноправного громадянина Херсонеса знаходилося

два наділи по 36 плетрів, а у володінні епойка – один такий наділ. В елліністичний період у Херсонесі проживало 1200 – 1250 родин, що володіло правом на земельну ділянку. З них 600 – 625 родин могли побудувати ойкопедон на своїй ділянці. Виходячи з того, що будівель на розмежованій частині було в 2,5 рази менше, ніж повинно бути теоретично, один ойкопедон можливо належав декільком родинам [6].

Зосередженість на одній ділянці двох – трьох садиб спостерігається поблизу Херсонеса, у центральній і південній частинах Гераклійського півострова. Можливо, на ці райони припадала велика частина земель повноправних громадян міста.

Біля границь розмежованої зони на півдні, південно-сході, сході і заході розташовувалися укріплені поселення. На поселеннях могли жити як залежні і напівзалежні, так і незалежні верстви населення, що обробляють землю або обслуговують порти в гаванях.

Усі будівлі на хорі, садиби й укріплені поселення, мають однотипне планування. При цьому визначеному хронологічному періодові відповідає визначений план спорудження. На першому етапі будівництва ойкопедонів на Гераклійському півострові люди, що обробляли землю, жили у вежах. Потім, навколо веж поступово починають з'являтися будівлі житлового і господарського характеру. Повсюдно в садибах з'являються виноробні комплекси. Їхня експлуатація триває до кінця елліністичної епохи (II ст. н.е.).

В другій половині IV ст. до н.е. значна частина Херсонеської хори на Гераклійському півострові і вздовж прибережної смуги в північно-західному Криму була розмежована на виноградники, а степова частина хори в північно-західному Криму відведена під злакові культури [3]. Свідченням цього є сліди – залишки межування, які є складеними з каменю стінами (огорожею). Особливо чітко вони простежуються на Гераклійському півострові.

Такого характеру залишки кам'яних огорожень виявлені й у Північно-Західному Криму. Ці спорудження всередині розмежованих ділянок є залишками древніх виноградників, вирощених на штучному ґрунтовому шарі. Зібраний камінь укладався у вигляді захисних стінок на відстані 2, 5, 7 м один від одного, вздовж яких висаджувалися кущі винограду. Стінки слугували захистом від вітру, змиву ґрунту дощами і талими водами, акумулювали тепло і вологу. Напрямок ділянки узгоджувався з її рельєфом і положенням відносно напрямку панівного вітру, який дме з моря і несе вологу. Висота стінок не перевищувала 70 – 80 см, склалися вони з двох шарів. На скелю укладався шар дрібного вапняного каменю товщиною до 30 – 40 см. Цей шар зазнавав сильної аерації, всмоктував вологу. На нього клали в один ряд по висоті великі камені у такий спосіб, щоб вони були підняті вбік панівного вітру. Верхній шар каменів піднімався над поверхнею поля, а нижній був схований під землею. Кам'яні стінки слугували також опорою для кущів винограду [8].

Очевидно, в умовах Гераклійського півострова найбільш доцільним заняттям було виноградарство. Цьому сприяли особливі кліматичні і ґрунтові умови. Створення штучного ґрунту на вапняній скелі було дорогим, трудомістким способом сільськогосподарського обробітку земель і, тому, могло застосовуватися лише під економічно вигідні культури.

При розкопках садиб земельних наділів в окрузі Херсонеса виявлені свідчення того, що виноградарство і виноробство стали основою економіки елліністичного Херсонеса. На садибах знайдені великі виноробні комплекси, комори з піфосами, величезна кількість амфор. Майже на всіх садибах, де є виробничі виноробні комплекси, виявлено більшу або меншу кількість винограду, дослідження морфології

якого показало, що майже все насіння в знахідках відрізняється відносно дрібними розмірами і є морфологічно близьким місцевому дикоростучому лісовому виноградові Криму *Vitis sylvestris* Gmel. Але кількість насіння, що визначаються типово дикими або типово культурними сортами невелика.

Не виражені також і чіткі границі між насінням диких і культурних сортів, а між ними спостерігається ціла гама перехідних форм, кількість яких в знахідках найбільша.

Наявність форм насіння, морфологічно близьких до дикоростучого винограду, а також безліч проміжних, перехідних форм від дикого до культурного винограду, є свідченням того, що окультурення винограду здійснювалося на місці.

За даними археологічних досліджень початок використання винограду в їжу в Греції відноситься до IV тис. до н.е. Але спочатку використовувався лише дикий лісовий виноград, тобто той же вид *Vitis sylvestris* Gmel. Ареал поширення його був великим, охоплював і Кримський півострів. Початок культивування винограду в Греції відноситься до більш пізнього часу – до середини III тис. до н.е. До періоду початку грецької колонізації Північного Причорномор'я виноградарство Древньої Греції було високорозвиненим і характеризувалося наявністю великої кількості сортів, строго прив'язаних до визначених мікрорайонів. З великою обережністю відносилися в античний період до перенесення сортів в інші райони, вважалося, що при цьому вони втрачають якість ягід і вин, що виготовлялися з них.

У статті "Виноградарство в Херсонесі Таврійському в IV - II ст. до н.е. по археологічних і палеоботанічних дослідженнях" Янушевич З.В., Ніколаєнко Г.М. и Кузьмінова Н.Н. прийшли до висновку, що окультурення винограду, його селекція відбувалася саме на території Криму. Вихідним матеріалом слугували місцеві, примітивні клони. Використовувалися вони тому, що були більш витривалими, пристосованими до кліматичних і ґрунтових умов Криму у порівнянні з привізними грецькими сортами [8].

У тій же статті автори вказують на однотипність клонів винограду, вирощуваного на хорі Херсонеса. Судячи з насіння, клони не відрізнялися розмаїттям і на Гераклійському півострові, і у Північно-Західному Криму, а були дуже подібні. Зважаючи на все вищезначене, ці дані дозволили авторам зробити висновки про те, що селекція велася централізовано. Відбиралися найбільш пристосовані, стійкі по врожайності у місцевих умовах клони і потім передавалися в інші господарства хори, як територіально близькі, так і в досить віддалені.

Таке раціональне використання природних умов і місцевих ресурсів принесло певні результати. Виноградники були високоврожайними, а торгівля вином зробила Херсонес одним з високорозвинених центрів Північного Причорномор'я.

Щеглов О.Н. у своїй монографії "Північно-Західний Крим в античну епоху" також указує на те, що насіння винограду, знайдене на садибах далекої хори Херсонеса в північно-західному Криму, відноситься до культурного винограду *Vitis vinifera* L. і по типу цілком збігається з насінням, знайденим на Гераклійському півострові [7, с. 109 - 110]. Автор також прийшов до висновку, що поселенці займалися схрещуванням місцевого дикоростучого винограду з завезеними культурними сортами.

Проведені дослідження також дозволили стверджувати, що культура винограду в Північно-Західний Крим прийшла в цілком сформованому вигляді з округи Херсонеса в другій половині - кінці IV в. до н.е., у період освоєння херсонесітами цієї території і вирощування винограду продовжувалося і тоді, коли землі цього району перейшли до скіфів, аж до остаточного припинення життя на поселеннях.

Також до особливостей агротехніки античного виноградарства можна віднести те, що повсюдно на Гераклійському півострові, поряд зі знахідками обвугленого насіння винограду, зустрічається обвуглене насіння бобової рослини вики ервілії (*Vicia ervilia Willd.* або горошок чоткоподібний). Грекам були відомі і більш продуктивні культури бобових – горох, нут, сочевиця. Однак їхнє насіння дуже рідко зустрічається на Гераклійському півострові. Ервілія ж зустрічається повсюдно саме там, де були виноградники. Можливо, вона висаджувалася по міжряддях виноградників з метою підвищення родючості бідних органічними речовинами кам'янистих ґрунтів. Вика ервілія могла використовуватися і для сидерації, і для одержання насіння, яке слугувало і харчовим, і кормовим цілям. Цей агротехнічний прийом був запозичений у греків місцевими племенами разом із сортовим матеріалом винограду [2].

1. Археология Украинской ССР. – К.: Наук. Думка, 1986. – Т. 2. 2. Высотская Т.В. О сельском хозяйстве поздних скифов Крыма // Советская Археология. – 1988. - № 4. – С. 260 – 265. 3. Крижицький С.Д., Щеглов О.М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. – 1991. - № 1. – С. 35 – 46. 4. Кутайсов В.А. Историческая география Северо-Западного Крыма // Вестник древней истории. – 2002. - № 1 (240). С. 40 – 49. 5. Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. – Севастополь, 1999. - 2 т. 6. Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. – Симферополь, 1961. – Вып. VI. 7. Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. – Л., 1978. – 198 с. 8. Янушевич З.В., Николаенко Г.М., Кузьмина Н.Н. Виноградарство в Херсонесе Таврическом в IV – II вв. до н.э. по археологическим и палеоботаническим исследованиям // Причерноморье в эпоху эллинизма. - Тбилиси: Мецниереба. – 1982. – С. 307 – 320.

The article describes the general feature of the landscapes of Heraclea peninsula in IV BC – II AD. The article contains description of types agricultural use of the landscapes of this territory in ancient period.